

M
Middelste Eeuwen

MADOC

Tijdschrift over de Middeleeuwen

Ieder die een jaar en een dag in de stad woont zal vrij zijn

Over dertiende-eeuwse stedelijke groei en poorterschap in Vlaanderen

Ieder die een jaar en een dag in de stad woont zal vrij zijn en beschouwd worden als poorter van de stad. Deze bepaling is te vinden in middeleeuwse stedelijke rechtsdocumenten van de twaalfde tot de veertiende eeuw. Poorterschap, afgeleid van poort, het Middelnederlandse woord voor stad, gaf een individu burgerrechten in een stad. Gedurende een termijn van een jaar en een dag in de stad wonen, wordt dan ook vaak gezien als de belangrijkste voorwaarde om poorterschap te verwerven. De bepaling kende echter vele varianten en is vaak moeilijk te interpreteren. In tijden van stedelijke groei is het namelijk moeilijk om uit te maken wat ‘in de stad wonen’ precies inhield.

Van de Romeinse tijd tot het heden was burgerschap een veranderlijk doch cruciaal statuut in de samenleving. Gedurende de Middeleeuwen verkreeg men het burgerschap van een specifieke stad, een zeer lokale invulling dus. Het herhaaldelijk voorkomen van de bepaling dat men poorter zal zijn indien men een jaar en een dag in de stad woont, maakt duidelijk dat poorterschap en stedelijke ruimte zeer nauw verbonden waren. Deze sterke samenhang heeft Duitse historici in de negentiende eeuw ertoe gebracht te spreken van *Stadtluft macht frei*.¹ Het vroegste, meest sprekende voorbeeld dat hiervan te vinden is voor de regio Vlaanderen, is een artikel uit de derde keure voor de stad Brugge uit het jaar 1304. In artikel 33 van dit document wordt namelijk bepaald dat iedere mens die voor een jaar en een dag in de stad woonde automatisch poorter van de stad werd. Indien men voor het verstrijken van die tijd poorter wilde worden, moest men zich presenteren voor de schepenen, zich laten inschrijven als poorter en voor deze inschrijving betalen.² Dit is precies wat bedoeld wordt met ‘stadslucht maakt vrij’. De bepa-

ling in de keure van 1304 doet voorkomen dat men als het ware door het inademen van de stadslucht vrij zal worden. Hiermee wordt bedoeld: vrij van de heerlijke rechten die buiten de stad golden. Deze hielden onder andere in dat een heer diensten kon eisen van de mensen die op zijn grond woonden en dat hij bij een erfenis het beste deel kon opeisen.

In de eeuwen voor 1304 treft men in Vlaamse steden reeds stipulaties aan betreffende het verwerven van poorterschap. Een belangrijk element was toen ook al een bepaalde termijn in de stad wonen zonder enige misdaden te begaan. Het verwerven van het poorterschap gebeurde echter niet automatisch. Een individu moest steeds initiatief nemen. In Atrecht in 1194 moest een vreemdeling die poorter wilde worden zich aanmelden bij de schepenen en vervolgens een jaar en een dag in Atrecht wonen zonder enige beschuldigingen van misdrijven aan zijn adres.³ De periode waarin men zich moest bewijzen was echter vaak veel langer. In 1278 moest men in Ieper reeds vijf jaar in de stad wonen alvorens men zich kon laten inschrijven als poorter. Daarna moest men een jaar en een dag vrij zijn van beschuldigingen, anders werd het poorterschap onmiddellijk weer afgenomen.⁴ De termijn van vijf jaar is ook terug te vinden in Dowaaï in 1250. Hier moest men zich echter eerst laten inschrijven en vervolgens vijf jaar zonder enige beschuldiging van misdrijven in de stad wonen alvorens men beschouwd werd als poorter.⁵ Van de termijn van een jaar en een dag is er in dit laatste voorbeeld dus geen sprake.

Nergens in deze documenten wordt gespecificeerd wat verstaan werd onder 'in de stad wonen'. Het afbakenen van de stedelijke ruimte in de late twaalfde en gedurende de dertiende eeuw is zowel spatiaal als juridisch moeilijk. Deze periode is er namelijk een van cruciale verandering voor de Vlaamse steden. Diepgaande transities in de tweede helft van de twaalfde en de dertiende eeuw hebben ervoor gezorgd dat de Vlaamse steden in de veertiende en vijftiende eeuw bloeiende economische en culturele centra konden worden.

De groei van de Vlaamse steden in de dertiende eeuw

Voor veel delen van West-Europa was de periode van 1000 tot 1300 er een van sterke groei.⁶ Klimatologische stabiliteit zorgde samen met ontginningen en innovaties in de landbouw voor een stijgende agrarische productie. Dit had tot gevolg dat de bevolking toenam. Deze bevolkingstoename kende een extra versnelling in de dertiende eeuw. Er ontstond een overschot aan werkkrachten op het platteland. Hun voornaamste optie bestond eruit om naar de steden te migreren waar de textielindustrie weelderig bloeide en voor voldoende werkgelegenheid zorgde. De oude stedelijke kernen waren op het einde van de twaalfde eeuw echter al behoorlijk volgebouwd. Nieuwkomers moesten zich daarom meer en meer tevredenstellen met een woonplaats buiten de oorspronkelijke omwalling van de stad.

AFB. 1 Kaart van Brugge met eerste stadsomwalling (1127) en tweede stadsomwalling (1297). Kaart: Jan Dumolyn.

De textielindustrie bloeide gedurende de dertiende eeuw nergens zo weelderig als in Vlaanderen. Vlaamse steden namen door migratie dan ook enorm in omvang toe in deze periode. Gedurende de twaalfde eeuw hadden steden als Ieper en Brugge een permanente stadsomwalling aangelegd. De eerste stadsomwalling van Brugge, daterend van het jaar 1127, is nog terug te vinden in het hedendaagse stratenpatroon en geeft een indruk van de grootte van de toenmalige stad die op dat moment zo'n vijfduizend inwoners moet hebben geteld.⁷ Het is wachten tot het einde van de dertiende en het begin van de veertiende eeuw voor de Vlaamse steden nieuwe omwallingen begonnen aan te leggen die het stadsgebied omslo-

ten dat toen vele malen groter was geworden door de exponentieel groeiende bevolking.

In 1247 beval de paus aan de bisschop van Terwaan dat deze het aantal parochies van Ieper moest verhogen zodat ze in verhouding zou zijn met het inwonersaantal. Volgens de paus lag het inwonersaantal op dat moment op tweehonderdduizend. Dit aantal is absurd en onrealistisch, maar de vraag naar nieuwe parochies getuigt wel van een stevige bevolkingsgroei.⁸ In andere steden werden er gedurende de eerste helft van de dertiende eeuw eveneens nieuwe parochies opgericht en bestaande parochies uitgebreid. In Brugge werd in 1297 een nieuwe stadsomwalling aangelegd. Het bevolkingsaantal was gestegen naar om en nabij de 42.000 en de nieuwe omwalling moest de gegroeide stad omsluiten (afb. 1).⁹

Een stadsomwalling heeft niet enkel een militaire functie, ze staat ook symbool voor de stad als onafhankelijke entiteit. Gedurende meer dan een eeuw lagen grote delen van de Vlaamse steden echter buiten de stadsomwallingen. Het is de vraag of deze groeiende buitenwijken tot de stad behoorden of niet. Een belangrijk aanknopingspunt om deze vraag op te lossen vormen de keuren van Filips van den Elzas, graaf van Vlaanderen, verleend aan de steden tussen 1168 en 1177. In deze teksten wordt sporadisch gealludeerd op de grenzen van de stad in ruimtelijke zin, maar ook op de grenzen van de jurisdictie van de schepenen. Deze twee grenzen vielen namelijk niet altijd samen. Zo hadden de schepenen van Atrecht een beperkte rechtsbevoegdheid over de gronden die de stad omringden, maar die eigendom waren van een heerlijke macht. Bij Brugge daarentegen strekte de macht van de schepenen zich nauwelijks uit over de gronden buiten de oorspronkelijke stadsomwalling.¹⁰ Ook een kijkje binnen de stadsomwallingen maakt al snel duidelijk dat zelfs dit gebied niet allemaal eenduidig als stadsgebied, in ruimtelijke en juridische zin, omschreven kan worden.

De eenmaking van het stadsgebied

Een middeleeuwse stad was in feite een versnipperd en constant veranderend gebied. Ook de kern van de stedelijke ruimte, binnen de omwalling, was gefragmenteerd door enclaves die onder de rechtsbevoegdheid van andere entiteiten vielen. Zo was het gebied rond het Gravensteen in Gent tot in het jaar 1274 rechtsgebied van de graaf en behield de Sint-Pietersabdij gedurende heel de Middeleeuwen een stukje land tussen de huidige Hooiaard en Groentemarkt in het hart van de stad.¹¹

Daarnaast vormden de wijken buiten de oorspronkelijke stadsomwalling een groot probleem. De vele arme werkkrachten die gedurende de dertiende eeuw van het platteland naar de stad trokken, vestigden zich daar noodgedwongen in alsmar groeiende buitenwijken. Hoewel deze nieuwkomers vaak tewerkgesteld waren in de textielindustrie en zo bijdroegen aan de welvaart van de stad,

woonden zij in een gebied dat buiten het rechtsgebied van de stad gelegen was en daarmee onder de jurisdictie van de graaf, een abdijs of een lokale heer viel. In Gent waren veel textielarbeiders tewerkgesteld in de wijk Overschelde, een apart schependom gelegen vlak buiten de oorspronkelijke Gentse *portus* waar niet dezelfde arbeidsvoorwaarden golden als in de stad.¹² Op het zegel van de schepenen van Overschelde wordt de Brabantpoort en -brug afgebeeld.¹³ Vanuit de wijk vormden deze de toegang tot de eigenlijke stad. In de iconografie van deze buitenwijk speelde de fysieke grens met de eigenlijke stad dus een grote rol (afb. 2).

De uitsluiting van de stedelijke rechten zorgde bij de textielarbeiders en andere inwoners van de buitenwijken uiteraard voor het nodige ongenoegen. In 1252 waren er problemen met textielarbeiders, voornamelijk wevers en vollers, in Gent.¹⁴ De meeste van deze werkkrachten woonden vermoedelijk in Overschelde. In 1254 werd de wijk aangehecht bij het schependom van Gent. Vermoedelijk is dit een direct gevolg van de onlusten in de jaren ervoor. Gedurende

AFB. 2 Zegel van de schepenen van Overschelde met een afbeelding van de Brabantpoort en -brug, Parijs, Archives Nationales, J 537, nr. 5/7. Foto: Lieve De Mey.

de dertiende eeuw ondernam de stedelijke politieke elite pogingen om de buitenwijken te incorporeren in de stad en zo niet enkel de stad fysiek verder uit te breiden, maar ook haar macht te vergroten. Op die manier wilde zij niet alleen het potentiële gevaar dat deze wijken vormde onder controle krijgen, maar ook de tolvrije handel die er floreerde. Omdat de arbeiderswijken juridisch gezien niet onder het gezag van de schepenen vielen, waren ze een ideale plaats voor een tolvrije zwarte markt en liep de stad een aanzienlijk deel van haar inkomsten mis.¹⁵

Bij deze pogingen tot machtsuitbreiding kwam de stad onvermijdelijk in conflict met de wereldlijke of kerkelijke heren wier heerlijkheid grensde aan of zelfs overlapte met de stad. Zo was de stad Sint-Omaars geregeld in conflicten verwickeld met de abdij van Sint-Bertijns. In 1235 usurpeerde de stad bepaalde rechten in Arke, een dorpje op vier kilometer van Sint-Omaars, dat onder de jurisdictie van de Sint-Bertijnsabdij viel. Pas enkele jaren later, in 1247, werden de grenzen van de rechtsbevoegdheid van de schepenen richting Arke vastgelegd om de aanhoudende conflicten een halt toe te roepen.¹⁶ In 1249 ontstond er een vergelijkbaar conflict tussen de stad Ieper en het Sint-Maartenskapittel over wie er recht had op de groenten en fruit die geteeld werden op bepaalde stukken grond die op de grenzen van de stedelijke parochies gelegen waren.¹⁷ En in 1270 beweerden zowel de Sint-Baafsabdij als de stad Gent dat het stuk grond tussen de brug naar de abdij en een nieuwe toren bij een sluis in de richting van de stad tot hun jurisdicties behoorde.¹⁸ In de dertiende-eeuwse bronnen zijn er talrijke conflicten van dit type te vinden. Deze bronnen geven niet alleen de pogingen van de steden weer om hun greep op de buitenwijken te stabiliseren, er blijkt ook uit dat deze buitenwijken een soort van grijze zone waren tussen de jurisdictie van de stad en de omliggende heerlijkheden.

De incorporatie van de buitenwijken in de eigenlijke stad was een langzaam proces. In de loop van de dertiende eeuw werden de dichtbevolkte stukken grond rond de stad geleidelijk aan aangekocht door de stad of aangehecht aan het schependom. Indien het aankopen betrof, ging dit gepaard met grote bedragen aangezien het vaak over grote stukken land ging. In 1241, 1259 en 1269 werden achtereenvolgens de gebieden Opstal, Ketelkwaad en Hoveland bij de stad Ieper gevoegd.¹⁹ Opstal is een toponiem, maar ook een Middelnederlands woord dat onbebouwde grond betekent.²⁰ De stad was dus ook geïnteresseerd in onbebouwde terreinen. Hier vonden namelijk belangrijke economische activiteiten plaats zoals het scheren en drogen van laken en het weiden van vee. In de rechtsdocumenten die de transactie van het Ketelkwaad en Hoveland vastlegden, werd gespecificeerd dat de inwoners van deze gebieden vanaf dan beschouwd moesten worden als poorters van de stad Ieper.

De steden wilden niet enkel de buitenwijken incorporeren, maar ook de versnippering in de kern van het stadsgebied wegwer-

ken. Eveneens in 1269 kocht de stad de vrijheid van Sint-Maarten, een stuk grond gelegen binnen de Sint-Niklaasparochie, maar tot dan toe behorende aan de proosdij van het Sint-Maartenskapittel.²¹ Ook de stad Gent kende uitbreidingen in de jaren 1213, 1241, 1254, 1269 en 1274.²² Net als in Ieper ging het in 1213 en 1269 om *upstellen*. Bij de aanhechtingen in 1241, 1254 en 1274 treft men opnieuw de bepaling aan dat de inwoners van deze gebieden vanaf dan beschouwd moesten worden als poorters van Gent. De stad Brugge deed in 1275 een grote aankoop van drie stukken land, waarvan twee toebehorende aan de gravin van Vlaanderen en een aan een lokale heer. Het gaat hier om het zogenaamde *Maendagse*, *Voormezeelsche* en een deel van het *Ziecielsche*.²³ Hoewel een nieuwe stadsmuur pas in 1297 zou aangelegd worden, beweert de overeenkomst zeer stellig dat vanaf dat moment de buitenwijken ondubbelzinnig als onderdeel van de stad Brugge moesten worden beschouwd en de inwoners van de gebieden als poorters.

Ruimtelijke veranderingen en poorterschap

Het is niet verbazingwekkend dat veranderingen in het stadsgebied nauw verbonden waren met bepalingen rond poorterschap gezien de sterke samenhang tussen die twee. Wanneer een bepaald gebied geïncorporeerd werd in de stad ging dit vaak samen met het verlenen van poorterschap aan de inwoners. Dit is echter zeker niet in alle gevallen zo. Transacties van land tussen de stad en een heer leidden soms tot vreemde mengvormen waarbij zowel de stad als de heerlijke macht rechtsbevoegdheid had over het gebied. In Ieper in 1227 blijkt uit een overeenkomst tussen de stad en de Tempeliers dat op het land van de Tempeliers de wetten die de schepenen van Ieper uitvaardigden van kracht waren. De schepenen moesten echter de rechten en privileges van het gebied van de Tempeliers en haar inwoners respecteren. De inwoners, *hospites* genoemd, moesten in geval van misdrijf berecht worden in het rechtsgebied van de Tempeliers. Driekwart van de boete zou voor de Tempeliers zijn, het resterende kwart voor de stad.²⁴ Ook in Gent treft men een soortgelijke overeenkomst aan. In 1274 werd de *Vieuxbourg*, het gebied rond het Gravensteen, bij de stad gevoegd. De inwoners van dit gebied kwamen echter niet volledig onder stedelijke bevoegdheid te staan. Zij moesten nog steeds belastingen en heffingen aan de graaf betalen en konden niet door de schepenen gearresteerd worden wegens financiële schulden en belastingen op roerende goederen.²⁵ In geen van deze gevallen worden de inwoners van de gebieden die onderwerp zijn van de transactie benoemd als poorters van de stad.

Bovendien lijken de bepalingen dat de inwoners van pas aangehechte gebieden dezelfde rechten zullen genieten als die van de stad niet altijd in praktijk te zijn gebracht. In de herfst van het jaar 1280 schreven de Bruggelingen een klacht aan Gwijde van Dampierre, graaf van Vlaanderen, betreffende de corruptie van het

stadsbestuur. In een van de artikelen eisen zij dat de inwoners van het *Ziecelſchen* dezelfde vrijheden krijgen als die van de stad, want dit is hun al veel te lang ontzegd geweest.²⁶ In 1275 werd namelijk vastgelegd dat de inwoners van de nieuwe stadsgebieden, waaronder het *Ziecelſchen*, alle stedelijke vrijheden zouden hebben. In 1280 blijkt dit nog niet het geval te zijn geweest. Zoals eerder aangestipt, gingen er met deze transacties grote bedragen gepaard. Het is niet onlogisch dat de stedelijke machthebbers deze bedragen trachtten te recupereren via belastingen, nu ook in de nieuw aangehechte gebieden. Indien dit echter niet gepaard ging met het verlenen van volledige rechten aan de inwoners, zorgde dit natuurlijk voor het nodige ongenoegen.

Conclusie

Het idee van *Stadtluft macht frei*, ontsproten aan het brein van negentiende-eeuwse historici, is een simplificatie van wat in werkelijkheid een zeer complex fenomeen was. Poorterschap was inderdaad zeer sterk gekoppeld aan de stedelijke ruimte. Men moest inwoner zijn van de stad om poorterschap te kunnen verwerven. Omgekeerd betekende dit ook verlies van poorterschap indien men de stad verliet. Problematisch is echter de stedelijke ruimte zelf. Versnipperd door een verscheidenheid aan rechtsgebieden, een erfenis uit voorgaande eeuwen, en onderhevig aan ingrijpende veranderingen gedurende de twaalfde en dertiende eeuw is 'de stad' een zeer moeilijk af te bakenen ruimtelijke en juridische eenheid. Dit maakt zelfs zeer eenduidige bepalingen rond poorterschap, zoals die van 1304, complex en zeer lokaal verankerd. De juridische bepalingen rond poorterschap moeten dus steeds getoetst worden aan de praktijk, die naar voren komt in conflicten en processen rond poorterschap. Zeker voor de dertiende eeuw kan het idee dat men automatisch poorter werd na een jaar en een dag in de stad te wonen niet zonder meer als de basisvoorwaarde voor het verwerven van poorterschap aangenomen worden.

LEEN BERVOETS

NOTEN

- 1 B. Diestelkamp, 'Freiheit der Bürger – Freiheit der Stadt', in: J. Fried, *Die abendländische Freiheit vom 10. bis zum 14. Jahrhundert* (Sigmaringen 1991) 485-488.
- 2 L. Gilliodts-Van Severen, *Coutumes de la ville de Bruges* (Brussel 1874-1875) I, nr. 27, 298-299.
- 3 G. Espinas, *Recueil de documents relatifs à l'histoire du droit municipal en France des origines à la révolution: Artois* (Parijs 1934-1943) I, nr. 108, 277, artikel 39.
- 4 L.A. Warnkönig en A.E. Gheldolf, *Histoire de la Flandre et de ses institutions civiles et politiques, jusqu'à l'année 1305* (Brussel 1835-1864) V, nr. 43, 380-381.

- 5 G. Espinas, *La vie urbaine de Douai au moyen âge* (Parijs 1913) III, nr. 127, 85.
- 6 Bruce M.S. Campbell, *The Great Transition: Climate, Disease and Society in the Late-Medieval World* (Cambridge 2016); Wim Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee: de geschiedenis van Nederland, 1100-1560* (Amsterdam 2010); Adriaan Verhulst, *Précis d'histoire rurale de la Belgique* (Brussel 1990).
- 7 Andrew Brown en Jan Dumolyn (red.), *Medieval Bruges, c. 850-1550* (Cambridge 2018) 44.
- 8 Op het einde van dertiende eeuw had Ieper waarschijnlijk ongeveer 35.000 inwoners, vele malen lager dan wat in de pauselijke oorkonde wordt beweerd: Verhulst (zie noot 6) 61. Uitgave van de pauselijke brief: Warnkönig en Gheldolf (zie noot 4), V, nr. 32, 362-364.
- 9 Het berekenen van bevolkingsaantallen is zeer moeilijk voor de pre-industriële periode. Deze cijfers zijn dan ook slechts benaderingen: Verhulst (zie noot 6) 61.
- 10 H. Van Werveke, 'La banlieue primitive des villes flamandes', in: *Études Henri Pirenne* (Brussel 1937) 389-402.
- 11 Hans Van Werveke, *Kritische studiën betreffende de oudste geschiedenis van de stad Gent* (Antwerpen 1933) 34-35.
- 12 M. Boone en T. De Hemptinne, 'Sigillografie en stadsarcheologie: een vergeten relatie? Over de oudste afbeelding van de Gentse Braempoot (1226)', in: K. De Groote en A. Ervynck (red.), *Gentse geschiedenissen ofte, nieuwe historiën uit de oudheid der stad en illustere plaatsen omtrent Gent* (Gent 2017) 177-184, op p. 181.
- 13 Het is op zich al opvallend dat een klein schependom als Overschelde een eigen zegel aanvoert: T. De Hemptinne en L. De Mey, 'Les sceaux des villes du comté de Flandre au Moyen Age: la réalisation et l'utilité d'un nouveau répertoire illustré', in: M. Libert en J.-F. Nieuw (red.), *Le sceau dans les Pays-Bas méridionaux, Xe-XVIIe siècles. Entre contrainte sociale et affirmation de soi* (Brussel 2017) 86.
- 14 Op 9 mei 1252 beloven de schepenen van Mechelen aan de schepenen van Gent om geen wevers en vollers asiël te verlenen die samen hebben gespannen tegen het Gentse stadsbestuur: Stadsarchief Gent, charters reeks 94, nr. 69.
- 15 J. Dumolyn, 'Economic Development, Social Space and Political Power in Bruges, c. 1127-1302', in: H. Skoda (red.), *Contact and Exchange in Later Medieval Europe: Essays in Honour of Malcolm Vale* (Woodbridge 2012) 47.
- 16 We weten niet welke rechten de stad precies geüsurpeerd had in 1235. In de overgeleverde bron vraagt de paus een onderzoek naar de geüsurpeerde rechten: D. Haignere, *Les chartes de Saint-Bertin d'après le grand cartulaire de dom Charles-Joseph Dewitte, dernier archiviste de ce monastère* (Sint-Omaars 1886-1889) I, nr. 823, 370-371. In 1247 worden de grenzen van de stad heel precies vastgelegd: Arthur Giry, *Histoire de la ville de Saint-Omer et de ses institutions jusqu'au XIVe siècle* (Parijs 1877) nr. 45, 414-415.
- 17 E. Feys en A. Nelis, *Les cartulaires de la prévôté de Saint-Martin à Ypres (1102-1543), précédés d'une esquisse historique sur la Prévôté* (Brugge 1880-1884) II, deel 1, nr. 176, 115-117.

- 18 C.-L. Diericx, *Mémoires sur la ville de Gand* (Gent 1814-1816) I, 385.
- 19 De overeenkomsten van 1241, 1259 en 1269 zijn terug te vinden in: Warnkönig en Gheldolf (zie noot 4) V, nr. 26, 356-357; nr. 37, 371; nr. 39, 374-375.
- 20 gtb.inl.nl (gezien op 9 januari 2019). Upstal en ospstal: onbebouwde grond, vaak meer bepaald een niet bebouwde strook land langs het water, open terrein en ook wel gemeenteweide.
- 21 I.L.A. Diegerick, *Inventaire analytique et chronologique des chartes et documents appartenant aux archives de la ville d'Ypres* (Brugge 1853-1868) nr. 109, 96-97.
- 22 De overeenkomsten van 1213 en 1254 zijn te vinden in: Warnkönig en Gheldolf (zie noot 4) III, nr. 12, 253; nr. 29, 287-288. De overeenkomst van 1241 is te vinden in: J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent* (Gent 1929-1930) II, deel 3, nr. 110, 311. De overeenkomsten van 1269 en 1274 zijn te vinden in: Diericx (zie noot 14) I, 400 en 445.
- 23 Gilliodts-Van Severen (zie noot 2) 200-211.
- 24 Rijksarchief Gent, Fonds Saint-Genois nr. 24.
- 25 Diericx (zie noot 14) I, 445.
- 26 Carlos Wyffels, 'Nieuwe gegevens betreffende een XIIIde eeuwse "democratische" stedelijke opstand: de Brugse "Moerlemaye" (1280-81)', *Bulletin de la Commission Royale* 132 (1966) 106 artikel 13.

Het ontstaan van het graafschap Holland. Holland, historisch tijdschrift 50 (2018) 4. Redactie Henk Looijesteijn e.a., 120 blz., ingenaaid, geïllustreerd (kleur), ISBN 978 90 8704 378 2, €10,-

In 1018 verstevigde de 'West-Friese' graaf Dirk III zijn onafhankelijke positie door een leger van keizer en bisschop bij Vlaardingen te verslaan. Deze gebeurtenis wordt gezien als de start van een onafhankelijk graafschap Holland. Dit themanummer beschrijft de geschiedenis van het graafschap vanuit een multidisciplinair perspectief.

Elizabeth den Hartog, **Een spoor van vernieling.** Het Noord-Nederlandse katholieke kerkinterieur voor, tijdens en na de Beeldenstorm. (ZPR 39), 104 blz., ingenaaid, geïllustreerd (kleur), ISBN 978 90 8704 773 3, €15,-

De populaire gedachte tijdens de Beeldenstorm overall beelden kapot werden geslagen is niet juist. Het verdwijnen van de katholieke kerkinterieurs was een langdurig proces. Elizabeth den Hartog laat zien wat er tijdens de beeldenstormen en Reformatie uit de kerken verdween, wat bewaard bleef en welke keuzes daaraan ten grondslag lagen.

A.G.J. van Doornmalen, **De Herlaars in het Midden-Nederlands rivierengebied (ca. 1075-1400).** (MSB 170), 439 blz., ingenaaid, geïllustreerd, ISBN 978 90 8704 727 6, €39,-

Het imposante kasteel Ammersoyen voldoet geheel aan het klassieke beeld van een burcht: vierkant met op elke hoek een (ronde) toren. Onderzoek naar de genealogie van de Herlaars, hun huizen en andere bezittingen toont aan dat zij een groot sociaaleconomisch vermogen bezaten en een telg uit deze familie de bouwheer moet zijn geweest.

UITGEVERIJ VERLOREN

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
tel. 035-6859856, bestel@verloren.nl
Verzending binnen Nederland is gratis